

Od proletariatu do prekariatu? Doświadczenie klasy w biografiach robotników i młodych pracowników sprekaryzowanych w Polsce

Dr hab. Adam Mrozowski

Instytut Socjologii, Uniwersytet Wrocławski

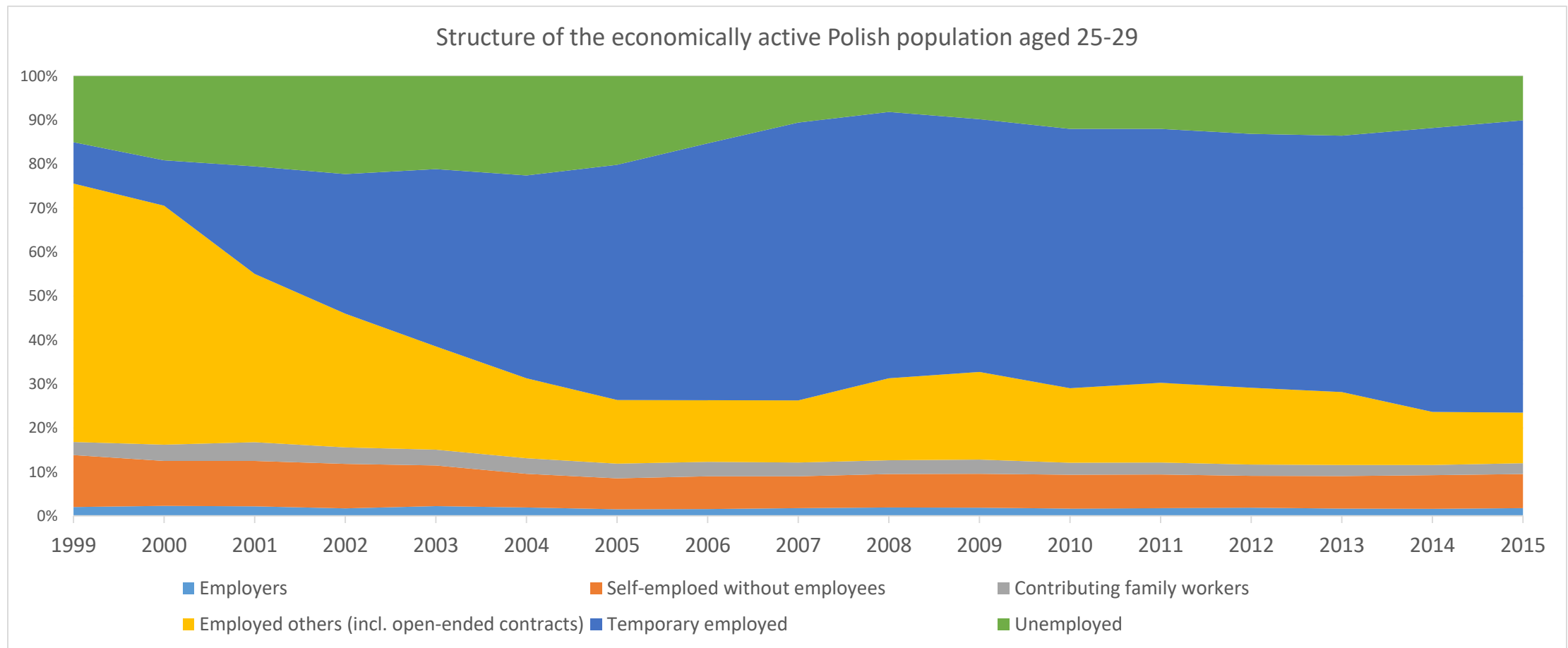
Wprowadzenie

- Trwałość nierówności klasowych (m.in. Domański 2015; Gardawski 2009; Gdula & Sadura 2012; Janicka & Słomczyński 2014; Ost 2015)
 - (Względna) słabość tożsamości klasowych w Polsce (Ost 2015), pomimo zbieżnych z położeniem identyfikacji (Domański 2015)
 - Znaczenie położenia klasowego w odniesieniu do wzorów ruchliwości społecznej, konsumpcji, świadomości ekonomicznej, poparcia dla demokracji i in.
- Badania doświadczeń klasowych w warunkach braku/dewaluacji języka klasowego oraz procesów prekaryzacji: kategorie zasobów, etosu, refleksyjności (inspiracje P. Bourdieu, M. Archer)
- Badania biograficzne jako metoda rekonstrukcji miejsca klasy w przestrzeni doświadczeń i strategiach życiowych robotników (2002-2004) i młodych-sprekaryzowanych (2013-) w Polsce:
 - *W jaki sposób w narracjach biograficznych odzwierciedlone jest położenie klasowe badanych? Kim są osoby takie jak badani, kim osoby znajdujące się „wyżej” i „niżej” w ich subiektywnym odczuciu?*

Doświadczenia klasowe: inspiracje teoretyczne

- Społeczeństwo klasowe jako przestrzeń praktyk kulturowych, które „reprodukuje istniejące struktury jedynie poprzez walkę, kontestację i częściową penetrację tych struktur” (Willis 1978) – tradycja brytyjska (R. Hoggart, E.P. Thompson, P. Willis)
- Debata o burżuazyjnieniu robotników – instrumentalizm, prywatyzm, indywidualizm jako cechy „robotników zamożnych” (Goldthorpe, Lockwood), ale i postsocjalistycznej klasy robotniczej w efekcie „mitu rynku” → problem ambiwalencji świadomości robotniczej (Gardawski)
- Słabe teorie klasowe (Gardawski) – dyskusja z tezą o „śmieci klas” (Pakulski/Waters), znaczenie praktyk kulturowych reprodukcji podziały klasowe (Skeggs, Savage, Devine i in.)
- Etos klasowy i kapitały klasowe (P. Bourdieu) w kontekście postsocjalistycznym (T. Zarycki, M.Gdula / P.Sadura) i warunkach prekaryzacji pracy – możliwości i ograniczenia zastosowania (znaczenie ciągłości/nieciągłości i trwałości podziałów klasowych)
- Problem refleksyjności robotników i pracowników sprekaryzowanych (Mrozowicki 2011; Lamont 2000; Savage et al.2015) - jako mechanizmu pośredniczącego między strukturą i działaniem (*versus* teza o wyuczonych bezradności i roszczeniowości klasy robotniczej)
- Doświadczenia klasowe w warunkach „normalizacji prekaryzacji” (Mrozowicki 2015) w Polsce?

Kontekst: zmiana na rynku pracy po 2000.

Źródło: Eurostat, przygotowanie: M.Karolak, zespół PREWORK

Badania biograficzne: ramy metodologiczne

- **Badania metodą wywiadu narracyjnego** (Schuteze 1983) z końcową listą dyspozycji (III część), analiza metodologią teorii ugruntowanej (Glaser&Strauss)
- **Badania „śląskie” nad robotnikami** – 166 wywiadów narracyjnych z robotnikami przemysłowymi, budowlanymi i w usługach w czterech historycznych regionach Śląska, w latach 2002-2004
 - Większość wykształcenie średnie i zawodowe, zróżnicowanie wiekowe, prace fizyczne (proste i złożone) i proste prace fizyczno-umysłowe
- **Badania nad młodymi pracownikami sprekaryzowanymi** (= niestandardowe zatrudnienie, praca na czarno, bezrobocie, <30 lat)
 - Wrocław: 2013 (24 wywiady pilotażowe, ćwiczenia terenowe, większość badanych z wyższym wykształceniem)
 - Wrocław, Wałbrzych, Międzyzylesie, Warszawa i woj.mazowieckie – projekt NCN/DFG PREWORK (2016-2019), www.prework.eu („Młodzi pracownicy prekaryjni w Polsce i Niemczech: socjologiczne studium porównawcze warunków pracy i życia, świadomości społecznej i aktywności obywatelskiej”, UMO-2014/15/G/HS4/04476) – zróżnicowane zasoby edukacyjne, 19/60 wywiadów (11.2016), wstępna analiza tematyczna (brak analizy biograficznej)

Robotniczy etos i refleksyjność: badania śląskie

- **Moralizacja** podziałów jako dominująca rama doświadczenia klasowego: moralność jako „*alternatywa wobec ekonomicznych definicji sukcesu, oferująca sposób na utrzymanie poczucia godności i nadanie sensu życiu*” (Lamont 2000:2);
 - moralny etos (Sayer 2005) przecina identyfikacje i dezidentyfikacje (Bottero 2004) klasowe
- **Etos robotniczy** (typ idealny): zakorzenienie w lokalności i rodzinie, fachowość, ciężka praca, samoograniczenie, „człowieczeństwo” jako punkt odniesienia w ocenie dystansów społecznych – etos jako „skrzynka narzędziowa” (Swidler 1987), z której badani czerpią, uzasadniając strategie życiowe
- **Hybrydyzacja etosu i dyskursu rynkowego** w efekcie zmian strukturalnych i kulturowych podważających „kontekstową ciągłość” (Archer 2007), w której zakotwiczony jest etos moralny → znaczenie „zorientowanej prywatnie” i „zorientowanej wspólnotowo” refleksyjności

Moralizacja podziałów klasowych

Cyryl (hutnik): Mówiłem wcześniej do klasy robotniczej. Całe moje rodzeństwo, no cała moja rodzina do klasy robotniczej. Myśmy wszyscy z dziewięciu jakoś się nikt nie wybił (...) Nie ma takiego, że ktoś tam ma BMW-icę czy dom, czy jakąś willę, wszyscy mieszkamy w bloku i ta różnica, że ja mam może dzisiaj 10 tysięcy więcej od ciebie to, to jest wszystko, a te 10 tysięcy to jest nic jeden wyjazd do Niemiec na truskawki czy, czy pożyczka, wystarczy, że pożyczkę wezmę z huty (...) To jest, moim zdaniem to jest bardzo ważne przede wszystkim nas nauczono i, i my do tej pory to stosujemy, że, że nie piniądz, bo piniądz to właśnie poróżni, poróżnia ludzi, rodzinę poróżnia.

Grażyna (szwaczka): To ten najniższy to bieda no... tym ludziom jest ciężko nie mają za co żyć... są takie rodziny co nie mają co do garnka włożyć... a ten najwyższy, jego to nie interesuje, jego to nie dotyczy, on ma pieniądze, on wie, tym bardziej, że on ma dobrze, jemu jest dobrze, jego to nic nie obchodzi, jego to nie interesuje...

Krzysztof (mechanik autobusowy): Pod względem zarobków do tej niższej, a pod względem intelektualności do tej średniej. No do klasy średniej można tak to powiedzieć. (...) Zarobki mam średnie, pracę mam średnią, no, wykształcenie mam średnie, o, to tak można. Średnie zawodowe, przepraszam (...) Wyróżnimy się tylko tym, że tak jak mówię. Będzie pani szła, o przykładowo idę ulicą Krakowską, podejdzie do mnie człowiek, który powie, parę razy już się spotykałem, nawet pod Realem, panie daj złotówkę, bo nie mam tam na chleb. Ja jestem taki, że dam (...) A spotykałem się, że ludzie w futrach czy dobrych zachodnich autach nie dadzą. Są takie przypadki. Dlatego mówię, może tym się wyróżniamy.

Sylwester (operator koparki): Są tylko biedni i bogaci. Tu nie ma się na czy rozwodzić, bo każdy widzi jak jest, sytuacja jest prosta ((4)). Bogaty raczej nie jestem, bogaci to są głównie ci właśnie co mieszają. Kradzież defraudacje, to to samo jest wszystko, tylko się inaczej nazywa. No a bogaci to z tego żyją i z nas robi. My żyjemy z uczciwej, ciężkiej pracy, a oni... ja nie wiem z czego oni żyją, chyba z lenistwa.

Nikodem (stróż): Nie staram się dzielić ludzi na klasy społeczne, gdyż to jest takie jakieś dziwne trochę, bo na przykład ten ma pieniądze, ten nie ma. U nas jest właśnie, że ludzie dzielą, że ten jest bogaty, ten jest biedny i, i są ci biedacy. No, nie staram się tak i nie chcę tutaj jakoś tak do której się zaliczam, bo...nie uważam tych klas, po prostu każdy jest człowiekiem i każdy zasługuje na jakiś szacunek. I nie ważne czy ja pracuję tam, jako dyrektor, czy jako prawda, stróż, czy, czy jako tam jakiś inny człowiek. Także, nie przypiszę się nigdzie. Jestem po prostu człowiekiem.

Hybrydyzacja strategii życiowych robotników

Intencjonalna hybrydyzacja etosu i dyskursu transformacji	
Etos moralny (vs. dziedzictwo socjalizmu)	Dyskurs transformacji /rynkowy
Etos ciężkiej pracy fizycznej (vs. praca pozorna)	Nacisk na edukację i konsumpcję
Zaradność (vs. kombinowanie)	Przedsiębiorczość i samodzielność
(Samo-)ograniczone aspiracje edukacyjne	Inwestycje w edukację
Fachowość (vs. ograniczona elastyczność)	Pragmatyczna wartość elastycznych umiejętności
Zakorzenie w środowisku (vs. pozorne wspólnoty)	Ograniczone zakorzenie w środowisku
Solidaryzm lub nieformalny kolektywizm (vs.układy)	Dystans do związków zawodowych/brak solidarności
Zakorzenie w lokalności (vs. Prywatyzm)	Rozproszone wzory towarzyskości
Wspólnotowy familializm (vs. Prywatyzm)	Zindywidualizowane relacje rodzinne
Etos samoograniczenia	Samorealizacja przez konsumpcję
Warunkowana hybrydyzacja etosu i dyskursu transformacji	

Klasy w doświadczeniach biograficznych młodych pracowników sprekaryzowanych (I)

- **„Dezidentyfikacja”** (Bottero, Skeggs) - problemem nie jest „brak języka klasowego”, ale problem z umiejscowieniem siebie w strukturze
 - „Ja w żadnej grupie nie jestem” (Antek)
 - „Nie ma drugiej osoby takiej, jak ja” (Radek)
 - „Jestem człowiekiem wolnym i jestem filantropem” (Paweł, barman)
- **Eksternalizacja** podziałów – przeniesienie na inny obszar, czas, poziom: socjalizm, Indie, PRL
 - „Taki podział to jest, ale w Indiach” (Wojtek)
 - „Do zaklętego kręgu biedoty [śmiech] Wiesz, nie chcę się właśnie, wiesz, szuladkować siebie i innych, bo uważam, że to już kurde raz zostało zrobione i to w innych systemach [śmiech]’ (Ada)
 - „Ja to w ogóle nie uznaję czegoś takiego, jak klasa czy warstwa społeczna. Mi to w ogóle pachnie Marksem od razu i/y poza Marksem pachnie mi jeszcze Weberem, w ogóle to jest jakaś tragedia (...) To było na topie w PRL” (Mirosław)

Klasy w doświadczeniach biograficznych młodych pracowników sprekaryzowanych (I)

- **Osoby znajdujące się w hierarchii społecznej „wyżej”**
 - Moralizacja podziałów – „bezczelność” (Antek), arogancja (Marek), brak wartości rodzinnych (Urszula)
 - Koneksje i znajomości (Norbert), lepsze urodzenie (Maria), „nazwisko” (Julita)
 - Ostentacyjna konsumpcja - „życie jak z filmu” (Rafał), uzależnienie od konsumpcjonizmu
- **Osoby znajdujące się w hierarchii społecznej „niżej”:**
 - Brak motywacji (Rafał), „walenie głową w mur” (Arkadiusz), nieudolni (Urszula)
 - Brak pieniędzy na zaspokojenie podstawowych potrzeb (Ada)
 - Życie z pomocy socjalnej (Adam)

Klasy w doświadczeniach biograficznych młodych pracowników sprekaryzowanych (III)

- „Ludzie tacy, jak my”

- **Samoograniczenie (etos robotniczy):** „prawie szczęśliwi z życia” (Norbert), „pogodzeni z sobą niewolnicy”

Paweł (pomocnik elektryka): No ja jestem zwykłym niewolnikiem. Wiesz no, pogodziłem się z tą świadomością. Kiedyś myślałem, że jest inaczej, ale nie no, niestety. Ci ludzie co są przy kasie to nami rządzą, co tu dużo gadać? Jestem tam wiesz, gdzieś na dole ((śmiech) na dole tej hierarchii. No ja nie chcę się wybijać, ja chcę po prostu żyć sobie. Nie jest moim głównym celem życiowym, żeby wiesz... żeby się... - poczekaj, żeby źle tego nie powiedzieć... - żeby tylko iść w pracę, no nie? Praca niech będzie spoko, żeby była opłacalna, niech sprawia mi przyjemność, no bo wiadomo, że bez tego ani rusz, ale też chcę żyć, tak? Być szczęśliwym, mężem, ojcem. No, i tyle.

- **Zdolność do adaptacji/elastyczność/aspiracje (dyskurs rynkowy):**

Agnieszka: teraz ta struktura społeczna trochę się spłaszczyła, tak mi się wydaje, albo raczej powinnam powiedzieć – (z naciskiem) uśredniła, tzn. nie ma już tak wielu osób, którym się żyje rewelacyjnie i nie ma tak wielu osób, które żyją w ubóstwie, tak mi się wydaje. O prostu jesteśmy takim państwem średniaków tak naprawdę, natomiast moim życiowym celem jest to, żeby takim średniakiem na pewno nie być. Teraz może nim jestem, ale myślę, że moje ambicje są bardziej daleko idące i myślę, że uda mi się to z pewnością osiągnąć, na pewno duchowo i intelektualnie już jestem na tym poziomie, teraz muszę bić do tego poziomu materialnie.

Klasy w doświadczeniach biograficznych młodych pracowników sprekaryzowanych (IV)

- **Amorficzna klasa średnia**

- **Dyskurs samoograniczenia/etos robotniczy:** Klasa średnia jako „klasa bezpieczna”, bez ekstremów, brak biedy, spokojne życie bez luksusów, życie z własnej pracy, bez zasiłku – *sproletaryzowany obraz klasy średniej* (Paweł, Katarzyna, Piotr, Rafał, Natasza, Ewa)
- **Klasa średnia jako klasa aspiracji/dyskurs szans życiowych/rynkowych**

Kamila: Średniej, oczywiście (śmiech).

A: A co wyróżnia ludzi takich jak ty, w klasie średniej?

R: Nie, dla mnie klasa średnia, to są ludzie... Nie, nie zaliczyłabym się do klasy średniej. Ja bym bardzo chciała móc się zaliczyć do klasy średniej. Dla mnie to są ludzie, którzy zarabiają... Tak, nie wiem. 10 tysięcy... Z haczkami. Tak mi się wydaje. Że to są ludzie, których stać już na...

A: To, to są... Burżuazja (śmiech)

R: Nie, dla mnie burżuazja to są ludzie np....

A: Nie, no ja żartuję. Żartuję.

R: To są, wiesz... To jest mój były prezes, tak. Który... Burżuazja. Który mieszka Na Biskupinie, ma Jaguara i... I w ogóle, kurwa, tysiąc biznesów różnych. I po prostu sra pieniędzmi, no. To jest burżuazja. A klasa średnia, to są tacy ludzie, którzy zarabiają 10... Kilkadziesiąt nawet tysięcy może. I sobie tak, wiesz... High life, no. Wakacje, dobrze sobie żyją.

Klasy w doświadczeniach biograficznych młodych pracowników sprekaryzowanych (V)

- **Odrzucenie dyskursu prekaryzacji**

- Indywidualizacja – wszystko zależy od samoorganizacji (Antek)
- Przejściowość sytuacji: „to nie praca dla mnie, to dorobek” (Norbert)
- Przyzwyczajenie: „do niepewności można się przyzwyczaić” (Ada)
- Brak problemów finansowych
- Iluzoryczność praw związanych ze stałym zatrudnieniem (Rafał, Agnieszka)
- Możliwość ominięcia ograniczeń prekaryzacji (Lucjan, Natasza)
- **Odrzucenie pojęcia *nie oznacza zwykle braku niepewności i obiektywnych ograniczeń – jest raczej niechęcia do nazwania ich narzuconym językiem***

Jedynie niewielka część badanych (w poprzek różnych ich kategorii), po wyjaśnieniu znaczenia pojęcia, widziało w kategorii prekariatu odbicie własnej sytuacji.

Klasy w doświadczeniach biograficznych młodych pracowników sprekaryzowanych (V)

- **Mirostlaw:** To znaczy - że jestem w idealnym rozkroku. I w idealnej połowie, pomiędzy życiem w nędzy, bo ja zdaje sobie z tego sprawę, że w pewnym momencie ja mogę, ja mogę wszystkie te moje zlecenia stracić. I że pewnym momencie coś się może stać i ja mogę /y mogę się liczyć /y nie móc liczyć na pomoc rodziców [...] [po przedstawieniu definicji prekariatu G. Standinga]: To jest /y chyba jedna z najśmieszniejszych definicji jaką słyszałem, bo /y nie mam bladego pojęcia w jaki sposób brak stałej /y formy zatrudnienia, uniemożliwia mi, wykorzystywanie praw obywatelskich
- **Agnieszka:** Absolutnie się z nimi nie identyfikuję To jest dla mnie taka gromada ludzi narzekających, którzy nie potrafią wziąć życia w swoje ręce trochę popracować nad sobą, popracować nad swoją sytuacją życiową, bo jeżeli naprawdę tak bardzo by pragnęli tej umowy o pracę to każdy pracodawca by ich prosił, żeby zostali w firmie na dłużej, żeby się z nimi związali umową o pracę
- **Andrzej:** Ja się nie czuję prekariatem, bowiem elastyczne formy zatrudnienia nie obniżają poziomu jakości mojego życia. Ja żyję sobie na takim, kurwa, po prostu, poziomie, jaki chcę sobie generować. Jeżeli bym chciał sobie generować inny poziom życia, to bym to zrobił.
- **Piotr (Wrocław, iT):** Tak, należę, gdyż też nie mam stałej pracy. Zawsze jest ta niepewność, czy zostanie mi przedłużona umowa czy nie. Omijanie przez pracodawców prawa, korzystanie, znaczy niewykorzystywanie, nie dawanie szansy czy też wynagrodzenia większego pracownikom jest złe i zaangażowanie. Pracownik zwolniony powinien mieć przynajmniej ubezpieczenie czy jakieś prawa socjalne

Wnioski

- Podobieństwa doświadczenia klasowości wśród robotników i pracowników sprekaryzowanych: **moralne ramy klasy**
- Silniejsza tendencja do „**dezidentyfikacji**” **klasowej** wśród młodych sprekaryzowanych połączona ze zdolnością opisu struktury społecznej w kategoriach klasowych i doświadczeniem klasowych możliwości i ograniczeń
- Pęknięta „tożsamość biograficzna” prekariuszy połączona z niemal zupełnym brakiem identyfikacji w kategoriach prekariatu
 - Zarówno amorficzna klasa średnia, jak i „ludzie tacy jak my” definiowani przez napięcie/kontinuum postaw między quasi-robotniczym etosem moralnym i dyskursem liberalno-rynkowym – *hybrydyzacja etosu i rynku jako zasadnicze podobieństwo między sprekaryzowaną młodzieżą i robotnikami z początku lat 2000-nych?*
- Biograficzne i społeczne granice „normalizacji prekaryzacji” ?